

Aczél Petra

Szemponatok a hatalom kommunikációjának, a kommunikáció hatalmának tárgyalásához

„A hatalom mindenütt jelenvalósága nem abból ered, hogy mindenre kiterjeszti legyőzhetetlen egységét, hanem abból, hogy nincs olyan pillanat, nincs olyan pont – azaz pontosabban szólva, nincs olyan viszony két pont között –, ahol ne volna jelen, ahol meg ne mutatkozna. A hatalom mindenütt jelen van, nem azért, mert mindent átfog, hanem mert mindenünnen előbukkanhat. (...) Semmi kétség, nominalistának kell lennünk: a hatalom nem intézmény, nem struktúra, nem valamiféle erő, amellyel egyesek meg vannak áldva: a hatalom az a név, amellyel egy adott társadalomban egy bonyolult stratégiai helyzetet megjelölnek.”

(Foucault, M. 1999. A szexualitás története I. Budapest: Atlantisz. 92–93.)

A stratégiai jelleg, a retorika természetéhez tartozik, a retorikához, amely a közélet egyetemes tudományaként a viszonyok átrendezéséhez a beszéd erejével, a hatás hatalmával járul hozzá. A retorikai leírás a beszélő, hallgató tárgy kommunikációs konfigurációjával a hatalom kommunikációjának, a kommunikáció hatalmának megközelítéséhez hármasszemponatot ad:

- A beszélő részéről a hatalom megszerzésének, fenntartásának intencióját vizsgálhatjuk; így a manipulációt, illetve a meggyőzést mint szándékot.
- A diskurzusban a hatásgenerálódás, a stratégiai tervezés nyomát kereshetjük.
- A befogadó oldaláról pedig a hozzájárulás szempontjait, motivációit vagy a hatalomnak való ellenállás, az ellenhatalom meglétének feltételeit kutathatjuk.

A következőkben e három szempont diszciplináris-elméleti háttérébe tekintünk bele, a teljesség igényét ehelyütt nem elégítve ki. A retorikáról általában és specifikusan, a diskurzuselméletéről, illetve a kritikai diskurzuselemzésről, valamint ennek manipuláció-fogalmáról szólunk.

Retorika

A retorika a beszéd, a meggyőző, sikeres, hatásos beszéd klasszikus tudománya, rokona a logikának, amennyiben a gondolkodás célszerű formálására, a poétikának, amennyiben a kifejezés esztétikai formálására és a kommunikációnak, amennyiben a kommunikátum közösséget teremtő formálására vonatkozik. Olyan tudomány,

amely, hasonlóan a kommunikációtudományhoz, nem egy tárgyat vizsgál: az emberi gondolkodásra és beszélésre vonatkozik (itt a beszélést akár szöveg akár diskurzus, akár kommunikáció értelemben is felfoghatjuk). A beszédre épül, a tevékenységen alapszik, és a gondolkodó lelki alkathoz (vö. Arisztotelész: Nihomakhoszi etika, 1140a) kötődik.

Annak a diskurzusnak az eszköztárát és szabályrendszerét nyújtja, amely a hatalom 'beszédét', kommunikációját biztosítja. Ugyanakkor a hallgatóságot tanítja, gyönyörködteti és megindítja, vagyis hozzájárul a hatalom kiteljesedéséhez azáltal, hogy értékét, erejét és (az antik eszmény szerint) erkölcsét csodálja. Barthes kissé cinikusan így ír erről: „A retorika, mivel megszerzéséért fizetni kell, a kiváltságosoknak az a technikája, amely lehetővé teszi az irányító osztályok számára a szó magántulajdonának biztosítását. Mivel a nyelv hatalom, szelekciós szabályokat iktattak be a hatalom megközelítésébe, egy olyan áltudományt alapozva rá, amely a beavatás költséges adójával kizárja azokat, akik „nem tudnak beszélni”. (1997: 72). I. A Richards ugyanakkor a retorikát a félreértések, és azok kiigazításának tudományaként tekinti; olyan filozófiai diszciplínának, amely a nyelv használatára vonatkozó alaptörvények mesterei tudására törekszik, és biztosítja a kommunikációban jelentkező veszteségek orvoslását (Richards 1936: 3–4). A kortárs megközelítés értelmében pedig a retorika az emberi figyelemstruktúrák tudománya, és mint ilyen, vezérli a memóriát is (amely nem a múlt őrzője, hanem az alkotás aktív résztvevője) és az előadást, amelybe a non-verbális kommunikáció valamennyi eleme is helyet kaphat (Lanham 1991: 135).

A retorika tehát a hatalom, a megértés, és a figyelem struktúráira reflektál. Alapja, Kibédi Varga (1998: 54) szerint a ráció és ész, meghatározó, lényegi eleme az argumentáció és az érv. Az érvelés révén egyszerre rokonítható, és elválasztható a logikától, a dialektikától, valamint azonosítható a pragmatikával. A logika a szerkezet, a dialektika az indokolhatóság, a retorika a hatás normáját határozza meg. A logika az érvelést kontextusából kiragadva, elemeiben vizsgálja, ezt a rendszert az elemek alkotják, amely elemek premisszák és konklúziók, ezek lineárisan vizsgálандó sorai és értékük.

A dialektika az érvelést mint dialógust önmagán belül elemzi, a relevancia, a kölcsönös ellenérvek és érvek kifejtésének teljessége és megfelelősége szempontjából. A dialektika szerint az argumentáció eltér az egyet-nem-értés kifejezésének más módjaitól. Önmagában egy adott vélemény viszonyában létező ellenvélemény tehát normaként vonatkoztatható az argumentációra.

A retorika felfogásában az érvelésben jóval több van állításoknál és szabályoknál: az állítások egy adott szituációban, a kommunikációs folyamat összetevőinek viszonyában elemezhetőek csak; lényegessé válik tehát a szociokulturális kontextus.

A logika az érvelés modelljeinek, a dialektika az érvelés és társalgás szabályainak, a retorika a meggyőzés hatásának leírásához nyújt elméleti alapokat.

A dialektika létrehozza, megalkotja az érvelő szöveget, a retorika irányítja azt.

Az argumentatív szöveg elemzésének alapvetése, hogy a beszéd vagy szöveg (discourse) célja a véleménykülönbségek feloldása, és minden megnyilatkozás, amely a célból jön létre, hogy a véleménykülönbséget megszüntesse, része egy kritikai társalgásnak. A véleménykülönbség megszüntetésének folyamatában van Eemeren és Grootendorst (2000: 295–97) szakaszokat különítenek el, amelyekben a megnyilatkozásoknak instrumentális szerepe lesz. A folyamat négy szakasza: a 1) a konfrontáció, 2) a nyitás, 3) az érvelés és 4) a következtetés, lezárás. A retorikai irányítás e szakaszon belül pedig azt szolgálja, hogy a résztvevők a saját érdekeiknek leginkább megfelelően alakítsák az argumentatív interakciót. A dialektikai megközelítés retorikai (pragmatikai) aspektusa tehát az, hogy a résztvevők a maguknak megfelelő irányba tereljék az érvelést. A résztvevők nyelvhasználata, viselkedésük is e célt szolgálja. A dialektika tehát a véleménykülönbség feloldását, a retorika – ezen belül – az érdekek érvényesítését szolgálja a kritikai társalgásban. Az elemzés fontos területe az, hogy milyen retorikai stratégiákat, eszközöket alkalmazhatunk az egyes szakaszokban annak érdekében, hogy a saját célunkhoz közelebb kerüljünk, a saját érdekeinket érvényesítsük.

Retorikai kriticizmus

A retorikai kriticizmus jellemző vonulata a dramatizált valóság és a dramatizáló beszéd. Ennélfogva a kritikai gyakorlat a meggyőzés eddigiektől eltérő, azonosuláson alapuló modelljét alkotja meg. A Burke-féle (1967) elméleti keretben kialakult kritikai gyakorlatnak a teljesség igénye nélkül az alábbi alapelveit állapították meg:

- A közlés képes változásokat létrehozni a létező vagy lehetséges társadalmi viszonyokban.
- A retorika a véleményt (doxa) és nem a tudást (epistemé) állítja a középpontba.
- A retorika véleményközpontú természetéből adódóan a megnevezés alapvető gesztus, nem a felbecsülés végső aktusa, hanem valami létezésének észleléséből fakadó interpretáció, jelenlevővé tétel.
- A hatás nem szükségszerűen feltételez ok-okozat viszonyokat. A közlést létrehozó erők célközpontúak és jelenlevők, de nem vezethetők vissza oksági kapcsolatok állításaira.
- A tevékenység jövőbeli alakításában, egy megkülönböztetett valóság kialakításában a hiányoknak, annak, ami nem látszik, és nincs kimondva, ugyanolyan jelentősége és hatása van.
- Az állítások viszonylagos és esetleges természetének megértésében kulcsszerepe van a többértelmű interpretációnak.

A modern, klasszikus gyökerű retorikai elmélet és gyakorlat tehát a hatalom és a gondolkodás, a megértés és beszéd, a figyelem és az azonosulás többféle fogalmi párosítására ad lehetőséget.

Egyúttal elvezet a szociális gyakorlat területére, a diskurzusok másféle megragadása felé.

Diskurzus

A diskurzus a retorika és a kommunikációelmélet egyéb, társadalom- és viselkedéstudományi hagyományainak konvergens pontját, területét jelöli ki, amelynek elemzésre révén a retorika szempontjai ismét relevánssá válhatnak a kommunikáció formáinak megértésében. A diskurzus vizsgálata a kommunikáció mint társadalmi gyakorlat felé való elmozdulást mutatja. A társadalmi gyakorlaton a szociális akciók egy többé-kevésbé stabil formáját értjük. Minden gyakorlat bizonyos társas egységeknek, elemeknek (cselekedetek, személyek és társas viszonyaik, tárgyak, instrumentumok, az idő és a tér, a tudatformák, értékek és diskurzus) a kifejeződése egy viszonylagosan kialakult konfiguráció keretében (Choularaki-Fairclough 1999). A diskurzus mint gyakorlat jelentéssel bíró, szituacionális és morálisan számba vehető tevékenység.

A diskurzus a társadalom komplex jele, egyfajta társadalmi kód. Mivel nem más, mint a működő nyelv (language-in-action), vizsgálata egyfelől a cselekedetre, másfelől a nyelvre vonatkozik. A diskurzus Blommaert szerint (2006: 3) magában foglalja a jelentéssel bíró szemiotikus humán cselekedetek valamennyi formáját, melyeket szociális, kulturális, valamint a használat történeti mintáinak és fejlődésének szempontjaiból tekinthetünk. Blommaert szerint mindegyike volt a lehetőségek elnevezéseknek, és ő Foucault-t⁴ követi, amikor ezt használja.

A diskurzus meghatározásának gyökereit ezen túl a pragmatika, a szemiotika, a társadalomtudományok adhatják.

A diskurzus elemzésének elvei az alábbiak:

- A nyelvhasználat vizsgálata abból a szempontból, hogy az mit jelent a nyelvhasználók számára: mit tesz értük/számukra/velük, és a nyelvhasználók miként és mit tesznek a nyelvhasználatért.
- A nyelvhasználat működési feltételei, céljai között kell kapcsolatot teremteni, a nyelvhasználatot a kontextusban (kultúra) kell vizsgálni.

A diskurzusokat Foucault nem arról faggatja „amit csendben mondani akarnak, hanem manifeszt megjelenésük tényéről és feltételeiről (...), arról a mezőről, ahol egymás mellett léteznek, fennmaradnak és elenyésznek.” (2000: 431). Őt nem a diskurzus nyelvi rendszere, nem is a felépítés formális szabályai érdeklik, hanem az, mi tette őket lehetségessé. Tehát nem formalizálást végez, hanem archeológiát; az archíva leírására törekszik. Ezen olyan szabályegyüttest ért, mely egy kort vagy egy meghatározott társadalmat illetően a következőket határozza meg: a mondhatóság határait és formáit (Miről szabad beszélni?), a megőrzés határait és formáit (Melyek voltak a nyomtalan elhangzásra szánt szövegek?),

- A vizsgálat egysége nem az elvont nyelv, hanem a ténylegesen kontextualizált formák, amelyekben a nyelv (nyelvhasználat) társadalmi szinten megjelenik.
- A kommunikációs eseményeket mint a világ rendszere által erősen befolyásolt jelenséget szükséges vizsgálni, amelyben a vizsgált jelenség közege már nem csupán egy társadalom, így a vizsgálatnak ki kell terjednie a különféle társadalmak közötti viszonyra is, és tekintetbe kell venni ennek hatását a nyelvhasználók repertoárjára és arra a készségükre, hogy saját hangjuk (tenor, voice) legyen. (vö. Blommaert 2005: 14-15)

Kritikai diskurzuselemzés

A diskurzus (társadalmi beszéd) kutatásának kiemelt témái a hatalom és az egyenlőtlenségek. A nyelv és társadalom kritikai perspektívái közül az egyik, de nem egyetlen a kritikai diskurzuselemzés (KDE), amely a társadalom- és kommunikáció-tudomány metszetének újabb és igen dinamikus alakuló, terjeszkedő kutatása és gyakorlata. A kritikai diskurzuselemzés a diskurzus (nyelv, illetve más szemiózisos, például a testnyelv) és a szociális gyakorlat más elemeinek dialektikus viszonyát vizsgálja. A KDE átfogó és egyik legfontosabb vizsgálata a diskurzus, a hatalom, az uralom, illetve a diskurzuselemző ebben a társadalmi viszonyrendszerben elfoglalt pozíciójára vonatkozik.

A KDE gyökereit egyfelől a frankfurti iskola társadalomkritikájában, másfelől a kritikai nyelvészet és a szocioszemiotikai megközelítésben, illetve a kritikai szempontú szociolingvisztikai irányzatokban találjuk.

A jelenben többek között Ruth Wodak, Norman Fairclough, Teun van Dijk, Lillie Choularaki, Günther Kress vizsgálják és elemzik a manipulációt mint a hatalom diskurzusát, az ideológiák és az identitás (személyes és nemzeti) kialakulását és rögzülését; a társas tér színtereinek diskurzusai közül a politika, a gazdaság, és a média kommunikációját; a társas gyakorlat formái közül az oktatás és a kereskedelem; a társas szerepek tekintetében a nemek (gender) és a rasszizmus témáit.

A KDE kétféle módon ragadja meg a diskurzust, egyfelől nyelvi eszközeit vizsgálja a konkrét nyelvi alkalmazáshoz való viszonyukban, illetve a diskurzus és az

az emlékezet határait és formáit (milyenek voltak azok a kijelentések, amelyeket mindenki értékesnek vagy vitathatónak ismert el, amelyeket elhagytak vagy kizártak?), a reaktíválás határait és formáit (a megelőző korok vagy más kultúrák diskurzusai közül, melyeket vesznek elő újra, és értékesnek tartva őket, próbálnak rekonstruálni?), az elsajátítás határait és formáit (Mely osztályok, csoportok és egyének férhetnek hozzá egy diskurzustípushoz).

Foucault a diskurzív egységek individualizálására három kritériumcsoportot fogad el: a 1. a formáció kritériumait (amelyek egyként vonatkoznak összes tárgyra, operációjakra, elméleti opciójakra), 2. a transzformáció, illetve küszöb kritériumait (azon feltételek megadása, melyeknek egy pillanatban egye-sülniük kellett, hogy tárgyaik, operációik, elméleti opcióik kialakulhassanak) és 3. a korreláció kritériumait (azon viszonyok együttese, melyek meghatározzák a diskurzust a többi diskurzustípus között, pl. a klinikai orvostudományt a biológia, a kémia vagy társadalomelemzés között) (Foucault 2000: 430).

intézményi struktúrák közötti kapcsolatot elemzi. Az elemzés módszertana eltérő képet mutat az elemzést végzők körében, kiindulópontként, programkönyvként is tekinthetjük ugyanakkor Norman Fairclough: *Discourse and Social Change* c. munkáját (1992), amelyben a szerző háromdimenziós rendszert állít fel az elemzésre: 1) a diskurzus mint szöveg, 2) a diskurzus mint diszkurzív gyakorlat, 3) a diskurzus mint társadalmi gyakorlat dimenzióit.

1) Ebben az elemzési dimenzióban a diskurzus megvalósult példáinak vizsgálata történik meg; a szóválasztások és mintázatok, a szóképek és alakzatok, a grammatikai jellemzők, a kohézió és a szövegstruktúra rendszerező áttekintése.

2) Az elemzés ezúttal a diskurzusra mint a társadalomban megalkotott, szétterjedt és alkalmazott jelenségre tekint. A folyamat az adott szövegekre mint adott nyelvi tárgyakra vonatkozik. A figyelem itt a pragmatikai szint felé fordul: a beszédaktusok, a koherencia és az intertextualitás vizsgálatával. Fairclough kétféle intertextualitást különböztet meg: a szövegek nyílt összekapcsolásából létrejövő manifeszt intertextualitást, (melynek kategóriái a reprezentáció, a preszuppozíció, a tagadás, a metadiskurzus és az irónia), illetve a konstitutív intertextualitást vagy interdiskurzivitást, amikor a szövegek heterogén elemekből épülnek föl (műfajilag, a diskurzus-típus, a regiszter vagy a stílus tekintetében). Fontos szempont lehet a manifeszt intertextualitásnál az átvett szöveg (idézet) válogatására és kontextualizálására vonatkozó megközelítés (vö. manipuláció) (Fairclough 1992: 117–125).

3) A harmadik dimenzióban azokat az ideológiai hatásokat és hatalmi folyamatokat vizsgálja az elemző, amelyekben a diskurzus működik. A hatalmi változásokat éppen a diskurzusok változásaiban ragadhatjuk meg. A diskurzus reprezentációja, újraírása vagy -mondása a diskurzus új rendjének kialakulását is megmutathatja, ez esetben az intertextualitás újabb jelentőséget nyer (Fairclough 1992: 85–93).

Manipuláció

A manipulációt van Dijk (2006: 359-383) a társadalom, a kogníció, illetve a beszéd, diskurzus hármasságában tárgyalja. A manipuláció mint társadalmi jelenség hatalmi források, elit csoportok meglétét feltételezi. A manipuláció alapja ebben az esetben a szociális dominancia: kiváltságos hozzáférés a közélet színtereihez (média, közigazgatás, gazdaság, oktatás, egyház, politika és jog), hatalom a közbeszéd formái felett, s azok kisajátítása, az érdekek és érdekeltségek egyoldalú kielégítése és a hatalom (és az egyenlőtlenségek) konzerválása, újraalkotása. A kampánykommunikáció és a tervezett kommunikáció folyamatainak gyakorlati, funkcionális szempontból elsősorban ennek a szociális dominanciának az újratemtését biztosítják.

A manipuláció mint kognitív jelenség egyfelől a rövid távú memóriára való hatás kiváltására törekszik (a figyelem megragadásával, a varázsszavakkal, non-verbális

jelekkel). Ilyenkor a tudat nem elemez, inkább találgat, kíváncsivá válik. A hosszú távú memóriát, amelynek modellalkotási és rögzítési sémáit az elbeszélő struktúra mintázza leginkább, a közös szociokulturálisan meghatározott érvhelyekre való utalásokkal ragadja meg. Ez a memória már egyéni, de nagyban nyugszik a mentális modellalkotási hajlamon, a közös helyeken. A hosszú távú memóriát manipulálja a történetmondás (a dramatizáltan megjelenő állítás, amely értékhierarchiákat ábrázol). Ennek működését láthatjuk a tömegkommunikáció keretbe foglaló működésében, a framingben.

A manipuláció mint a diskurzus, a beszéd jelensége a verbális és non-verbális kódokban rejlő lehetőségeket aknázza ki. Ugyanakkor hangsúlyossá válnak a kontextus jegyei, a társas érintkezés körülményei. Elsősorban, van Dijk szerint, a diskurzus a résztvevők kontextuális modelljéből fakadóan lehet manipulatív. Ezt szükséges előbb vizsgálnunk, hiszen csak ehhez viszonyítva érvényesülhetnek a manipulatív, pragmatikus, retorikai alakzatok, érvformák.

Összegzés

A hatalom kommunikációjának, a kommunikáció hatalmának tudományos-elméleti igényű áttekintése a retorikai szempont érvényesítése, a diskurzus-fogalom megragadása és konzekvens használata nélkül megmaradhat olyan felismerések terminológiai ostromlásaként, amelyeket hétköznapi életünk alapján valamennyien sokféleképpen magyarázhatunk, vagyis horizontálisan szélesedő, vertikálisan ugyanakkor nem mélyülő megfigyelésként. Ezek felhasználásával ugyanakkor a tágasság elvesztése nélkül juthatunk mélyebbre és szembesülhetünk, majd küzdhetünk a problémák, események, jelenségek nem csupán terminológiai feladataival.

Felhasznált irodalom

- Aczél Petra 2007. A gondolkodás halála a tudomány? Lehetséges szempontok és kihívások a kommunikáció- és médiakutatás számára. Sebeők Tamás-előadás a Magyar Kommunikációtudományi Társaság éves konferenciáján. Kézirat.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. Fordította Szigeti Csaba. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei III*. Pécs: Jelenkor. 69–175.
- Blommaert, J. 2005. *Discourse*. Cambridge: CUP.
- Burke, Kenneth 1950/1967. Rhetoric – Old and New. Steinmann, M. Jr. (ed.): *New Rhetorics*. New York: Scribners. 59–76
- Choularaki, L. – Fairclough, N. 1999. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: EUP.
- Dijk, T. A. van 2006. Discourse and Manipulation. *Discourse & Society*, 17/ 3. 359–383.

- Eemeren, F. H. van – Houtlosser, P. 2000. Rhetorical analysis within a pragma-dialectical framework: The case of R.J. Reynolds. *Argumentation* 14., 293–305.
- Faiglough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Foucault, M. 2000. Válasz egy kérdésre. A diskurzusról. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas. 423–441.
- Kibédi Varga Áron 1998. Retorika és strukturalizmus. In: Kibédi Varga Áron: *Szavak, világok* Pécs: Jelenkor. 48–60.
- Lanham, Richard A. 1991. *A Handlist of Rhetorical Terms*. Berkeley: University of California Press.
- Richards, I. A. 1936, 1950, 1965. *The Philosophy of Rhetoric*. Oxford: OUP.

Ardamica Zorán

A hatalom kommunikációja kutatásához

Diszciplínám és érdeklődési, kutatási területem szerint az irodalmi szövegek vizsgálatában érvényesülne a téma.

Kutatás tárgyává lehetne tenni:

- a szubkulturális csoportok hierarchiájának kifejeződése, ezen belül a hatalom verbális és nonverbális kommunikációja
- illetve e csoportok progresszivitásának, illetve regresszivitásának összefüggései (beleértve a legitimitás kérdéseit) a hatalom kommunikációjával
- külön figyelmet érdemelhetnek ezek az összefüggések a társadalmi és / vagy kulturális mainstream és az underground viszonyában
- illetve a lázadás motívumai mint a hatalmi kommunikáció befogadójának reakciói

A hatalom kommunikációja hipotézisem szerint átszövi az irodalmi szöveg különböző elemeit (nyelvi szinten, az irodalmi szövegek műfajaiban, a kompozíciós struktúrában [pl. a cselekmény egyes egységeiben] stb.), így annak többszemponútú, komplexitásra törő elemzése lehet a kutatási módszer.

Amennyiben a szöveg strukturális analízise mellett genetikai jellegű elemzésre is sor kerülne, feltárhatóak lennének olyan „irodalmi szövegen kívüli” jelenségek, amelyek a hatalom kommunikációja mint jelenség szövegbe kerülésének motivációit indokolják, vagyis a szövegelemzés, az abból való kilépés lehetővé teheti, meg-